

ודל לא תהדר בריבו

ודל לא תהדר בריבו: (שמות כג ג.)¹

לא תטה משפט אבינך בריבו: (שמות כג ו.)²

לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך: (ויקרא יט טו.)³

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כג פסוק ג – לא תהדר בדין

"ודל לא תהדר", יכול לא יהדרנו בממון?⁴ תלמוד לומר: "בריבו" - שלא יהדרנו בדין. שלא תאמר: עני הוא זה, בן טובים הוא, אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בנקיות. תלמוד לומר: "ודל לא תהדר בריבו". ולהלן הוא אומר: "לא תשא פני דל" (ויקרא יט טו.)⁵

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דכספא פרשה כ – כן תהדר מחוץ לדין

"ודל לא תהדר בריבו" - למה נאמר? לפי שהוא אומר: "לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול וגו'" (ויקרא יט טו), אין לי אלא אלו, חילופיהן מנין?⁶ תלמוד לומר: "ודל לא תהדר בריבו".⁷ - אבא חנן אומר משום רבי אליעזר: בלקט שכחה ופאה הכתוב מדבר.⁸

דברים רבה ה ג פרשת שופטים – משפט וצדקה

¹ אחרי שצוותה התורה: "לא תשא שמע שווא אל תשת ידך עם רשע להית עד חמס: לא תהיה אחרי רבים לרעת ולא תענה על רב לנטת אחרי רבים להטת", ראה דברינו [אחרי רבים להטות](#) בפרשה זו, השלימה הנושא באיסור לסייע בדין לצד הלכאורה חלש, הדל, וכלשון רש"י: "לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין ולומר: דל הוא, אזכנו ואכבדנו". נראה שהאיסור תקף לא רק בפסק הדין, אלא במהלך המשפט ואופן ניהולו. ראה דברינו [לא תכירו פנים במשפט](#) (כקטון כגדול תשמעון) בפרשת דברים.

² לאחר ציווי על שני דינים הקשורים בהשבת אבידה והושטת עזרה כללית (דברינו [השבת אבדה](#) בפרשת כי תצא וכן [מצוות פריקה וטעינה](#) בפרשה זו), חוזרת התורה, ומצווה לא להטות משפט אביון, דבר שאפשר לפרשו לשני כיוונים: לטובתו או לרעתו של הדל והמסכן. וההמשך שם, בדינים נוספים של ניהול המשפט כמו התרחקות מדבר שקר, איסור שוחד וכו'.

³ אם לא די לנו בשני הציוויים שבספר שמות, בפרשתנו, חוזר הציווי ונשלש בספר ויקרא פרשת קדושים, בהקשר רחב ומאוזן יותר: לשפוט בצדק ולא לשאת פנים, לא לכאן ולא לכאן, "אם דל אם עשיר" הוא (ראה דברי בעז לרות: "לבלתי לכת אחרי הבחורים אם דל ואם עשיר", מגילת רות ג י). בקיצור, לא תהדר בדין - לא פני דל ולא פני גדול (שוע). ומה שנוגע לדל, עליו נבקש להתמקד, לא תהדר, לא תטה משפטו ולא תשא פניו.

⁴ בעזרה כללית, בצדקה.

⁵ וכן הוא בספרא קדושים פרשה ב פרק ד פסוק ב: "לא תשא פני דל, שלא תאמר: עני הוא זה, הואיל ואני והעשיר הזה חייבים לפרנסו, אזכנו ונמצא מתפרנס בנקיות. לכך נאמר: לא תשא פני דל". אין לערב צדק עם צדקה ואת החמלה על העני והדל עם עשיית דין אמת. ראה כמו כן אוצר המדרשים (אייזנשטיין) השכם עמוד 140: "שפטו דל ויתום עני ורש הצדיקו (תהלים פ"ב), לא שתאמר שיצדיק אותם ברשע חס וחלילה. אלא בין לזכות בין לחובה - הצדיקו עליהם הדין. שלא תאמר: הואיל וזה עני, אטול מזה ואתן לזה. אמרה תורה: לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול. שכל העולם שלי הוא, שנאמר: לי הכסף ולי הזהב וגו' (חגי ב). א"ר שמואל ב"ר נחמני, א"ר יוחנן: כל דין שנוטל ממנו ונותן לזה שלא כדין, הקב"ה גובה את נפשו, שנאמר: וקבע את קובעיהם נפש (משלי כב כג)". אז איך באמת כן נוכל לעזור לך? איך נוכל להתערב כדין, אבל לא בדין, ולתקן את עוולות החברה? מה תשובה ניתן לשאלה בה פתח המדרש: "יכול לא יהדרנו בממון?"

⁶ בפסוק בספר ויקרא כתוב לא לשאת פני דל ולא להדר פני גדול (עשיר, אדם מכובד), מנין לנו גם ההפך, היינו, שאסור לשאת פני גדול ולהדר פני דל? זו משמעות השאלה: "חילופיהן מנין?". ולעצם הכפילות, מעירים פרשני המכילתא שלהדר בדין זה לתת יחס של כבוד וקשב ואילו לשאת פנים זה להכריע לטובתו (ויש אומרים שזה בדיוק ההפך ויש אומרים שזה רק כפל לשון).

⁷ באה התשובה מהפסוק בפרשתנו: "ודל לא תהדר בריבו", שהוא תמונת הראי של "לא תהדר פני גדול" בספר ויקרא (וממילא אתה למד שגם נשיאת פנים אסורה בשניהם, למרות שנאמרה רק לגבי הדל). השורה התחתונה היא ברורה, בין דל ובין עשיר, אין לשאת פנים ואין להדר לא לזה ולא לזה. ראה סיכום האיזון הנדרש מהדיין בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) ויקרא פרשת קדושים דף נג עמוד ב: "לא תשא פני דל - רבותינו אמרו: שלא תאמר הואיל וזה עני יש לו דין עם העשיר, אזכנו כדי שיהא מתפרנס בכבוד. תלמוד לומר: לא תשא פני דל. ולא תהדר פני גדול - שלא תאמר: היאך אביישנו בדין לחייבו? תלמוד לומר: לא תהדר פני גדול. בצדק תשפט עמיתך - שלא יהא אחד אומר כל צרכו ואחד אומר לו קצר דברך, ושלא יהא אחד יושב ואחד עומד. דבר אחר: בצדק תשפט עמיתך. מכאן אמרו הו"דן את כל האדם לכף זכות". היינו, תדון את מי שהדין לזכותו ללא שום שיקול אחר. ראה דברי יהודה בן שבאי במסכת אבות פרק א משנה ח.

⁸ מה עניין "לקט שכחה ופאה" כאן? ממה שהפסוק מדגיש שלא להדר את הדל "בריבו", אני מבין שמחוץ לבית הדין, שלא במהלך משפטי, יש מצווה להדר את הדל. איך, אומר אבא חנן? ע"י מתנות עניים ובראשן לקט שכחה ופאה שהתורה מצווה עליהן (והם היסוד לכל הלכות צדקה, ראה רמב"ם הלכות מתנות עניים, דברינו [מתנות עניים](#) בפרשת כי תצא). בכך הוא עונה לשאלת המדרש הקודם: "יכול לא יהדרנו בממון?" התשובה: ודאי שיהדרנו, רק לא במהלך הדין. והדברים אמורים באופן חד וברור בירושלמי פאה פרק ד הלכה ז: "ר' שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן: עני ועשיר הצדיקוהו במתנותיו. ר' שמעון בן לקיש בשם בר קפרא: לא תטה משפט אביון בריבו. בריבו אין את מטהו, אבל מטהו את במתנותיו". אפשרות אחרת להבין את דברי אבא חנן היא שגם בלקט שכחה ופאה אל לבעל הבית להתערב ולהעדיף עני מסוים על פני עני אחר (שהיו רבים על זכות הליקוט).

"ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו" (שמואל ב ח טו) - מהו משפט וצדקה?⁹ ר' יהודה אומר: היה דן את הדין מזכה את הזכאי ומחייב את החייב. אם לא היה לחייב ליתן, היה דוד מוציא משלו ונותן. הוי: "משפט וצדקה לכל עמו".¹⁰ אמר לו ר' נחמיה: אם כן, נמצאת מביא את ישראל לידי רַמְיוּת. ומהו "משפט וצדקה"? הוי דן את הדין מזכה את הזכאי ומחייב את החייב. הוי: "משפט וצדקה" - שהיה מוציא את הגזל מידו. אמר להם הקב"ה לישראל: בני, הואיל וכך הדינין חביבים לפני, הוו זהירין בהם.¹¹

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים מסכתא דכספא פרשה כ – הטיית משפט האביון

"לא תטה משפט אביוןך בריבו" - למה נאמר?¹² לפי שהוא אומר: "ודל לא תהדר בריבו", אין לי אלא דל, עני תאב מנין, תלמוד לומר: "לא תטה משפט אביוןך בריבו".¹³ - אבא חנן אומר משום רבי אליעזר: בלקט שכחה ופאה הכתוב מדבר.¹⁴ - רשע וכשר עומדין לפניך בדין, שלא תאמר הואיל ורשע הוא, אטה עליו את הדין, לכך נאמר: "לא תטה משפט אביוןך בריבו", אביון הוא במצוות.¹⁵

מדרש אגדה (בבב) שמות פרק כג סימן ג

⁹ איך אפשר גם לעשות משפט וגם צדקה שהיא לכאורה לפנים משורת הדין? ראה גמרא סנהדרין ו ע"ב (עפ"י תוספתא סנהדרין א ג): "ויהי דוד עושה משפט וצדקה, והלא כל מקום שיש משפט - אין צדקה, וצדקה - אין משפט? אלא איזהו משפט שיש בו צדקה - הוי אומר: זה ביצוע". היינו, עשיית פשרה בין בעלי הדין (בדיני ממונות). והמדרש כאן הולך בדרך אחרת.

¹⁰ משפט למי שזכה בדין שקיבל את המגיע לו, וצדקה למי שנמצא חייב ולא היה לו לשלם. "לכל עמו" - לשני הצדדים.
¹¹ מדרש זה הוא על פרשת שופטים בספר דברים: "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך", ומדגיש בדומה למדרשים בתחילת פרשתנו, את חשיבות עשיית הדין. ראה דברינו [מלך במשפט יעמיד ארץ](#) בפרשת משפטים. נושא "משפט וצדקה" ראוי לדף בפני עצמו ובע"ה נשלמו בפעם אחרת. כאן, די לנו בקישור לסיוע לעני ולאביון. המדרשים שראינו ועוד נראה תוחמים קו ברור בין סיוע לחלש בדין, "בריבו", שהוא איסור גמור ובין הצדקתו בסיוע ומתנות שלא בהקשר לדין ומשפט, שהיא מצווה גדולה. בין הטיה בדין ובין "הטיה במתנותי" (ראה לשון הירושלמי בסוף הערה 8). הסיוע של דוד הוא בתחום הביניים ולפיכך נתון במחלוקת תנאים. ר' יהודה סובר שזה מעשה ראוי שהרי נעשה לאחר פסק הדין ואילו ר' נחמיה חושש שמנהג כזה יעודד רמאויות, של העניים, או יש אומרים אפילו קנוניות של עניים ועשירים להוציא כסף מהמלכות. נחזור לנושא שלנו.

¹² חזרונו למכילתא בפרשתנו. המכילתא הראשונה שהבאנו היא על הפסוק הראשון בראש דברינו: "ודל לא תהדר". מכילתא זו היא על הפסוק השני: "לא תטה משפט אביוןך", ושואלת מדוע יש צורך בו לאחר שכבר למדנו בפסוק הראשון: "ודל לא תהדר בריבו". בהערה 2. שים לב אגב שבמכילתא הראשונה, השאלה היא מהפסוק שבספר ויקרא, הפסוק השלישי שבראש דברינו, על ספר שמות.

¹³ ראה רש"י דברים טו ד: "אפס כי לא יהיה בך אביון - אביון דל מעני, ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר". ובמדרש תנאים לדברים טו ז (וכן הוא בויקרא רבה לד ו): "שבעה שמות נקראו לו: עני, אביון, מסכן, דל, מך, רש, ודך: עני כמשמעו: אביון שהוא רואה דבר ואינו אוכל רואה דבר ואינו שותה תאיב לכל: מסכן שהוא בזוי לכל ... דל שהוא מדולדל מנכסיו: דך שהוא מדוכדך: רש שהוא מתרושש: מך שהוא מך לפני כל כאסקופה התחתונה". אביון איננו אפוא הדרגה הנמוכה ביותר; ועדיין, החידוש של המדרש שלנו הוא שגם אם לפניך אדם שהגיע אל תחתית הסולם הכלכלי (והחברתי), לא תשא פניו בדין ולא תהדרו בדין.

¹⁴ חזרונו שוב לדרשת אבא חנן (ששמו נאה לדרשתו) על המצווה לתת מתנות עניים, מחוץ לדין. בהערה 8 לעיל ראינו את הירושלמי וכאן נביא את הבבלי, גמרא חולין קלד ע"א: "אמר ר' שמעון בן לקיש: מאי דכתיב: עני ורש הצדיקו (תהלים פב)? מאי הצדיקו? אילימא בדינים - והא כתיב: ודל לא תהדר בריבו, אלא - צדק משלך ותן לו!". בדומה לדרגות השונות של עניות שראינו בהערה הקודמת, גם כאן יש דרגות שונות, כפי שמסכם הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פרק ט הלכה יג: "מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי. היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה. היו לו מאתים זוז אף על פי שאינו נושא ונותן בהם [או שיש לו חמשים זוז ונושא ונותן בהם] הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני". גם בנטילה של צדקה, לא רק בנתינה, יש הלכות והליכות.

¹⁵ הדרשה כאן היא בכיוון אחר לגמרי. הדל או האביון הוא במצוות! עד כדי שהמדרש מכנה אותו רשע! ולא תטה משפט אביון איננו אזהרה שלא יטה לטובתו כמו שחשבנו עד כאן, אלא שלא יטה לרעתו! ראה גם מכילתא דרשב"י פרק כג פסוק ו: "לא תטה משפט אביוןך - מה אני צריך, והלא כבר נאמר לא תטה משפט (דברים טז יט) אחד עני ואחד עשיר! מה תלמוד לומר: לא תטה משפט אביוןך? זה אביון במצות. שלא תאמר: רשע הוא, חזקתו שהוא משקר וחזקת זה שאינו משקר, אעבר עליו את הדין. תלמוד לומר: לא תטה משפט אביוןך". כך גם מפרש חזקוני על הפסוק: "לא תטה משפט אביוןך בריבו כדי לחייבו בדין". ובפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרק כג: "לא תטה משפט אביוןך בריבו. אמרו חכמים: אעפ"י שאין מקרא יוצא מדי פשוטו, נדרש אביון במצות, שאע"פ שהוא רשע ובא לדון עם הצדיק, לא תאמר הואיל ורשע הוא יטו דינו, ת"ל: לא תטה משפט אביוןך בריבו". ראה עוד גמרא סנהדרין לו ע"ב: "לא תטה משפט אביוןך בריבו - משפט אביוןך אי אתה מטה, אבל אתה מטה משפט של שור הנסקל" - גם שם "אביון" הוא במשמעות של אדם שאשם בדבר חמור, כגון רצח, והדין הוא שאין להטות עפ"י רוב של דיין אחד לחובה, רק עפ"י שניים. כמו שאומרת המשנה במסכת סנהדרין פרק א משנה ו: "אחרי רבים להטות - לא כהטייתך לטובה הטייתך לרעה. הטייתך לטובה על פי אחד, הטייתך לרעה על פי שניים" (ובפועל אם כל הדיינים משתתפים בדין ומחווים דעה, הטיה לרעה, היינו לחובה בדיני נפשות, היא עפ"י שלושה שזה כבר מספר מיוחס). יכול אם כן להיות שגם במדרש שלנו שאומר: "הואיל ורשע הוא, אטה עליו את הדין", אין הכוונה לסתם הטיה שלא בדרכי המשפט ההוגן, אלא הטיה של מספר הדיינים. באה התורה ואומרת, שלמרות שהוא נראה לך רשע, לא תטה את דינו עפ"י עד אחד. כך או כך, דרשה זו היא בכיוון הפוך ממה שדרשנו לעיל. התורה לא באה להזהיר מפני הטיה לטובת האביון (הרשע), אלא מהטיה לרעתו. שזה כפשוטם של דרשות אחרות שכיחות, שלא להתפתות למי שנראה לך צדיק מול מי שנראה לך רשע. ומה נעשה עם "דל לא תהדר בריבו"? האם גם שם ניתן להפוך את הדרשה ולומר שהתורה באה להזהיר מפני כוונה לפגוע בדל? האם נאמר שדרשה זו אכן מפרידה בין "דל לא תהדר בריבו" שהוא למנוע הטיה לטובתו ובין "לא תטה משפט אביוןך" שהוא למנוע הטיה לרעתו?

ודל לא תהדר בריבו ... אם יבוא לפניך עשיר ועני, אל תאמר אזכה את העשיר, ואעזוב את העני, ציווך הקב"ה: "ודל לא תהדר בריבו".¹⁶

מדרש תנחומא (בובר) פרשת שופטים סימן ב – עשיית הדין בהידור

... ואף ירושלים לא נשתבחה אלא על ידי הדין, שנאמר: "וַיֵּצֵא לָךְ שֵׁם בְּגוֹיִם בְּיַפְיָךְ כִּי כָלִיל הוּא בְּהַדְרֵי אֲשֶׁר שְׁמִתִּי עֲלֶיךָ נְאֻם ה' אֱלֹהִים" (יחזקאל טז יד). ואיזה הוא הידור? זה הדין, שנאמר: "ודל לא תהדר בריבו" (שמות כג ג), ולא חרבה ירושלים אלא על קלקול הדין.¹⁷

משנת רבי אליעזר פרשה טז עמוד 315 – המשפט כנגד עשרת הדברות

גדול הוא המשפט, שיש בו עשרה לאוין כנגד עשר הדברות. ואלו הן. לא תטה משפט אבינך, לא תכיר פנים, לא תשא פני דל, ולא תהדר פני גדול, לא תטה משפט, ודל לא תהדר, לא תעשו עול במשפט, לא תטה משפט גר יתום, לא תכירו פנים, לא תגורו מפני איש. מלמד, שהמשפט שקול כנגד עשר הדברות.¹⁸

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) שלמה המלך עמוד 528 – הטבע נוכח במשפט

אמר ר' אלעזר: היאך היה דרך שלמה לישיב על הכסא? היה נוטל את התורה ומסתכל בה ומתחיל לשפוט את ישראל. באותה שעה היה קורא אריה: "לא תכירו פנים במשפט". שור יהדר בדיבורו: "ודל לא תהדר בריבו". איל מענה: "כי המשפט לאלהים הוא". נמר עונה באף: "צדק צדק תרדוף". כבש נותן קולו ואומר: "ושפטו את העם משפט צדק". זאב צועק בדבר שבועה: "על כל דבר פשע וגוי". צבי קורא בדבר אמת: "ושפטו את העם משפט צדק בכל עת",¹⁹ דוב מתגבר בקולו: "ושפטתם צדק". נחרד יחמור ואומר: "לא תטה משפט". פיל היה מזהיר בשבח משה: "צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל". ראם היה קורא: "ואלה המשפטים". גרפית היה אומר: "ושפטתם בין איש ובין רעהו", ואתה המלך שפוט בין איש ובין רעהו.²⁰

שבת שלום

¹⁶ הרי לנו שיטת יחיד (לא מצאנו לה סימוכין נוספים) שאכן הפסוק: "ודל לא תהדר בריבו" הוא במשמעות שראינו במדרש הקודם שלא לפגוע בדל. אלא שהמדרש הקודם דורש זאת על הפסוק: "לא תטה משפט אביון בריבו" ועושה אותו אביון במצוות ואפילו רשע, ואילו כאן הדרשה היא על הפסוק: "ודל לא תהדר בריבו" ובניגוד לרוב דעות מוחלט של הבנת הפסוק. לשיטה זו, צריך אולי לפרש את הפסוק באופן הבא: ודל לא תדיר אותו מהדין, כמו להדיר רגליו – לא תעשה לו הדרה. סמך מסוים לשיטה זו ניתן אולי להביא ממדרש במדבר רבה פרשת נשא פרשה י סימן ד הדין במקרים בהם מותר ואפילו מצווה לבית הדין לסייע לחלשים, כגון יתומים, לטעון טענותיהם בבית הדין: "פתח פיך לאלם (משלי א ח) - מכאן שאם אין טוענין ליורש וללוקח שבית דין טוענין להם ... וכנגד היתומים הוא אומר שאינן יודעין לטעון ועוד שאין יודעין בעסק אביהם שבית דין טוענים בשבילך". אח"כ הוא ממשיך שם לדרשה: "ודין עני ואביון כמה דתימא (שמות כג) לא תטה משפט אביון בריבו". שאולי כוונתו שגם לעני ואביון מותר לסייע לטעון משום שאין לו פה ויכולת לטעון (כנגד עורכי הדין הממולחים שהעשיר מביא אתו) ויש חשש שאם לא יסייעו לו לטעון את טענותיו, משפטו יטה ולא יזכה לדין מהודר. ראה נוסח מדרש זה גם בילקוט שמעוני משלי רמז תתקסד. והדבר צריך עיון גדול, בפרט איך נכון לנהוג למעשה. מה גם שמדרש אגדה (בובר) עצמו, בפירושו בסימן ה שם, חוזר לשיטה המקובלת שהכוונה לא להטות לטובת העני: "לא תטה משפט אביון בריבו. ללמדך שאם בא לפניך עני ועשיר, לא תאמר אטה המשפט ואזכה העני, אלא דרוש האמת בין לעשיר בין לעני". ולא רצינו אלא להראות שתיבתן קריאה שונה לא רק בפסוק "לא תטה משפט אביון בריבו", כמו שעולה בברור מהמכילתא, אלא גם אולי בפסוק: "ודל לא תהדר בריבו" – לא תדיר מעמדו וטענותיו בבית הדין, מפני שהוא עני ומסכן.

¹⁷ הרי לנו שהידור הוא עצם עשיית הדין כיאות. וכאשר הדין מהדר או מדר פניו של מי מבעלי הדין, בין עשיר או עני, שוע או אביון, הוא פוגם בהידור הדין או בדין המהודר. וברוח תקופתנו בה כל דבר הוא "למהדרין", נאמר שגם את הדין והמשפט יש לעשות למהדרין. בהדרת פנים של כבוד ולא בהדרת פנים של אפליה ונשיאה (והתנשאות).

¹⁸ וכן הוא בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרק כ סימן כג: "וכנגד עשרת הדברות הזהיר הקדוש ברוך הוא את ישראל על המשפטים, עשרה לאוין לא תכירו פנים (דברים א יז), לא תגורו (שם), לא תעשו עול (ויקרא יט טו), לא תטה משפט (דברים טז יט), לא תכיר פנים (שם), לא תקח שוחד (שם), לא תשא פני דל (ויקרא יט טו), לא תהדר פני גדול (שם), לא תטה משפט אביון (שמות כג ו), ודל לא תהדר בריבו (שם שם ג), לכך נסמכה פרשת משפטים לדברות". ארבעה מתוך עשרה הלאווים הם בנושא שלנו! ראה משקלם של הלאווים האלה גם בתיאור הציורי של כיסא המשפט של שלמה במדרש הציורי הבא.

¹⁹ הדרשן מגניב את המילה "צדק" לפסוק בשמות יח כב: "וְשִׁפְטוּ אֶת הָעָם כְּכֹל עֵת". ראה פירוש רמב"ן על הפסוק! בדברינו פרשת מינוי הדיונים.

²⁰ ראה עוד בעמוד קודם שם: "שש מעלות היו לכסא ומאותן המעלות היה עולה לכסא, ושנים עשר אריות יש בו. על כל מעלה ומעלה יש בו שני אריות. כיצד? כיון שהמלך שלמה דורש לעלות במעלה ראשונה, היו אריות שבו פורשים ידיהם למעלה וכתב מורשם בידיהם. ולא היה עולה במעלה שניה, עד שהיה קורא הכתובים שהיו מורשמים. ומה היה בהם? כשהמלך הופך פניו לצד ימינו היה רואה את הכתב שהיה ביד הארי של ימין, ומה היה כתוב בו: לא תכירו פנים במשפט. והופך פניו לצד שמאלו והיה כתיב בו: לא תקח שוחד. וכן בכל האריות היה כתוב בהם מעניינים אלו של משפט כגון ודל לא תהדר בריבו וכיוצא בו". עוד על כסא שלמה בדברים רבה ה' ובמדבר רבה יב יז. עניין החיות פה אפשר שהוא פשוט להפחיד את הדיין ואפשר שהוא חזרה לטבע הבסיסי הנקי מתחלואי אנוש.

